

Sobre lèxic botànic i diccionaris històrics. Puntualitzacions al DECat

Lluís Gimeno Betí
Universitat Jaume I

Els diccionaris històrics de qualsevol llengua, per exhaustius que siguin, no estudien tot el lèxic diacrònic i, sobretot, no n'estudien les variants ni les varietats. Això fora, d'altra banda, impossible. Aquesta, doncs, és la principal raó que ens ha dut a redactar aquestes notes sobre lèxic no emprat, o solament citat de passada, en els esmentats diccionaris, partint del *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* (DECat) de Joan Coromines. La comesa parteix d'un text desconegut, tant per al DECat com per al DCVB; es tracta del manuscrit 3356 de la Biblioteca Nacional de Madrid, conegut més aviat com *Speculum al foder*, que tan sols Moll esmenta en un treball publicat el 1982,¹ en què afirma desconèixer-lo en el moment de redactar el *Diccionari català-valencià-balear*. A més, un text mèdic hebraicocatalà del segle XIV també ens servirà de suport en la història d'alguna forma que estudiarem tot seguit. En qualsevol cas, no voldriem que l'il·lustre mestre Coromines, allà on sigui, i comprensiu que era, com a vertader savi, es prengués malament que un minúscul deixeble i admirador es dediqui a retreure les petites deficiències que en la seva obra pugui haver-hi.

1. Variants de la planta anomenada *centàurea*

El terme *centaurea* està documentat en alguns autors llatins, com ara Virgili i Plini el Vell, i també durant l'època del llatí tardà, per exemple en Sant Isidor de Sevilla. Virgili, a *Georgicon*, IV, v. 270, diu: “Cecropiumque thymum et graeolentia centaurea”, traduït com “farigola de Cècrops i gencianes de forta olor”.² Apareix a l'*Speculum*, però presenta una sola ocurrència de la planta: “E si per açò no se'n va lo accident, dona-li conquintida, e centàurea, e sement d'ortigues, e aquelles coses qui aminven los nirvis ans del foder” [4v]. A les comarques valencianes septentrionals, la centàurea rep diverses denominacions:

1.1. *Centaurea aspera*, subespècie *aspera*:

- Ports de Morella: *bracera*, *braceres* (el Forcall, el Portell, Olocau, la Mata, Sorita); *travalera* (el Forcall).
- Maestrat: *bracera*.
- La Plana: *bracera*, *braceres* (Castelló de la Plana, Vilafamés); *card bord* (Les Coves de Vinromà).
- L'Alcalatén: *bracera* (Benafigos, les Useres).

1.2. *Centaurea calcipatra*:

- Ports de Morella: *card estrellat* (el Forcall), *abriülls* (Vilafranca).
- Maestrat i Tinença de Benifassà: *abriüll*, *abreüll* (el Bellestar); *abriüll* (Fredes), *abreülls* (Culla).

¹ Vide bibliografia. Malgrat que l'obra fou publicada en 1982, ja havia estat objecte d'una ponència llegida en 1979 en un congrés de medicina, segons llegim en una nota a peu de pàgina de l'obra esmentada (pàg. 321).

² P. Virgili Maró. Segons el traductor, Virgili es referia a la *Gentiana lutea*. Aquesta herba rep molts noms en català, com per exemple *genciana*, *gençana*, *gençana groga*, *gençana vera*, *herba de sant domènec*, *llenciana*, *quina de pobre*, etc. Nom francès: *Gentiane jaune*, *Grande gentiane*. Nom occità: *Gençana*.

- La Plana: *punxoses*, *abriüll* (Castelló de la Plana), *punxera*, *abriülls* (Borriana).

1.3. *Centaurium linariifolium* i/o *Erytraea barrelieri*:

- Ports de Morella: *pericó* (Morella, Herbeset), *pericó fi* (Herbeset), *herba del Pilar* (Cintorres), *pericón*, *santaula* (Morella), *hierba amarga* (Sorita), *pericó rollo* (Vilafranca); Maestrat i Tinença de Benifassà: *pericot roig* (Cervera), *herba felera* (Fredes), *pericó* (Ares), *santaula*, *sentaula* (Albocàsser).
- La Plana: *pericó* (Mas de Flors), *clavells de pastor* (la Serra d'en Galceran), *centàurea* (Castelló de la Plana), *tintàurea* (Borriol), *pericó* (Artana), *santaula* (Aín, Artana), *herba santaula*, *pericot* (Fondegulla).
- Alt Millars: *pericó royo* (El Castillo de Villamalefa), *periquillo* (Aiòder).
- Alt Palància: *saura* (Algímia d'Almonesir), *sentàurea*, *hierba de la alegría* (Castellnou).

De tota la nomenclatura ací reportada respecte als noms populars referits a l'espècie *centaura* d'algunes plantes a la zona valenciana septentrional, en triarem uns quants per a fer-ne uns breus comentaris:

1.4. El *card estrellat* (*centaurea calcipatra*, *carduus stellatus* en la nomenclatura antiga) és desconegut per Coromines. La localitat castellonenca del Forcall (Ports de Morella) aplica el nom de *card estrellat* a aquesta planta i hi és usada com a diurètica. La *centaurea calcipatra* es va utilitzar durant el segle XVIII per a guarir les febres intermitents, i durant el segle XIX per a combatre els panadissos dels dits (Mulet, 106).

1.5. El *card bord* (*centaurea aspera*) no és recollit pels diccionaris històrics, ni el DECat ni el DCVB, ni tampoc pels repertoris botànics, com el Font Quer, *Flora Catalana*, o la *Història Natural dels Països Catalans*. És conegut amb aquest nom a la localitat de les Coves de Vinromà. Probablement, es refereix al *Sibylum marianum*, que en castellà es diu *cardo borde* (Font Quer, 845). Rep molts noms populars en català: *card marià* (Catalunya), *card de Maria* (Mallorca), *card burral* (València), *card lleter* (València) –tots dos desconeguts a les comarques septentrionals–, *carxofa de burro*, *escardot gros*, *card gallofer* (Catalunya), *card clapat*, *card calapatós*, *card blanc*.

1.6. *Travalera* (*centaurea aspera*) és un nom que recull de passada el DECat, però no n'indica l'origen botànic. Recollit al Forcall com a designació de la planta anomenada *centaurea aspera* subespècie *aspera*. Rep diversos noms, com ara *bracera*, *caps de burro* i *herba del sucre*. Popularment, és usada en aquella localitat com a hipoglucemiant suau. El DCVB la situa geogràficament a la comarca del Bages i a la localitat de Barcelona. Segons Font Quer (848), la planta no és descrita pels autors antics ni pels del Renaixement. Modernament, manca també en autors estrangers, però no és així en algunes obres d'autors d'ací, a partir de principis del segle XX. No apareix, però, a la *Història Natural dels Països Catalans*.

1.7. La planta anomenada *punxera* descrita com a *centaurea calcipatra*, i anomenada així a Borriana (Mulet, 105); es tracta de l'espècie descrita com a *Pallenis spinosa* per la *Flora Catalana*. El DCVB defineix la *punxera* com a “planta punxosa”, i hi posa una citació literària de Xavier Casp. No apareix al DIEC2 ni al DNV. El *Diccionari General de la Llengua Valenciana* de la RACV la defineix com a “argilaga”, amb marcació diatòpica.

2. Breus comentaris marginals a noms de plantes

Les puntualitzacions que versen sobre les següents plantes i/o fruits són termes corresponents a les designacions recollides en la zona castellanenca:

2.1. *Cogombre*. Es tracta del *cogombre amarg* (*Ecbalium elaterium*). És una espècie silvestre de la família de les cucurbitàcies, una de les poques cucurbitàcies autòctones al nostre territori lingüístic, i és l'única espècie del gènere *Ecbalium*. Es caracteritza sobretot per tenir una dehiscència explosiva dels seus fruits madurs quan, per exemple se'ls toca. El seu fruit és en forma d'elateri. És originari d'Europa, Àfrica del Nord i zones temperades d'Àsia. Creix a molts llocs com a planta ornamental i en algunes zones és una planta naturalitzada. En aquest cas i en els següents, hi ha coincidència de forma entre l'*Speculum* i el nom popular actual. L'*Ecbalium elaterium* és anomenat *carbasseta* a les localitats de Cabanes i la Barona (La Plana), *carbasseta punxoseta* a Cabanes, i *cogombro* a la Barona i a Costur (l'Alcalatén). És anomenat també *carbasser bord*, *carbassí*, *cogombre salvatge* i *esquitxagossos*.

2.2. *Fava*. *Faves mascles* a la Barona (*Vicia faba*). El DCVB recull *fava femella*, però se'n deixa fora la *fava mascla*. Aquesta varietat no apareix al DECat de Joan Coromines.

2.3. *Coriandra*. L'*Speculum* diu *coriandra* per *coriandre* < llat. CORIANDRUM (< gr. κορίανδρον *koríandron*). En llatí clàssic es documenta a Marc Porci Cató, Plini el Vell, Luci Juni Moderat Columel·la, Aule Corneli Cels i Marc Gavi Apici. El llatí medieval l'enregistra a Serenus Sammonicus, Isidor de Sevilla i Arnau de Vilanova. El manuscrit de l'*Speculum al foder* documenta dues ocurrences de la paraula: a) la culta *coriandra*, i la patrimonial *celiandre*:

e la medicina qui's fa ab la lengua del bou, composta ab *coriandra* sech, e màstech, e ensens, e absticon e closques de fastuch [4r]

e dats-li a menjar coses agras axí com agràs, e limons e vinagre ab los menjars, e ab molt *celiandre*, cor veda que no pugen los fums al cap [4v].

El *Corpus Textual Informatitzat de la llengua Catalana* (CTILC) recull les ocurrences *coriandre*, *coriandra* i *coriandro*. D'altra banda, el *Corpus Informatitzat del Català Antic* (CICA) tan sols enregistra el resultat patrimonial *celiandre*: *Cànon d'Avicena* (segona meitat del segle XIV, 3 ocurrences), *Llibre de Sent Soví* (primera meitat del segle XV, 4 ocurrences), *Receptari* (primera meitat del segle XIV, 2 ocurrences), *Llibre de totes maneres de potatges de menjar* (segona meitat del segle XV, 1 ocurrencia), *Lo cavall* (segona meitat del segle XV, 1 ocurrencia), *Quesits o perquens* (segona meitat del segle XV, 1 ocurrencia), l'*Spill* (segona meitat del segle XV, 1 ocurrencia). Aquesta variant fonètica no apareix al DECat.

2.4. *Gínjoli*. Variant de *gínjol*. El manuscrit 3356 de la Biblioteca Nacional de Madrid, folis 35r-54v el documenta en una ocasió sota la variant *gínjoli*, que d'altra banda constitueix un hàpax:

Encara altra medicina que crex molt la verga: prin sangoneres e mit-les en ·I· test sobre lo foch entrò que s'axuguen, e mol-los e mescla-los ab oli de *gínjoli*, e frega ab açò la verga, e crexerà molt. [12v^o].

En llatí, es documenta sota algunes variants gràfiques: a) *zizifus* a Pal·ladi, b) *ziziphus* a Plini el Vell i c) *zizyfus* a Columel·la. La citació que apareix a Pal·ladi és evidentment copiada de Columel·la però amb grafia diferent.

La variant formal *gínjoli* no apareix al DECat de Coromines.

3. Noms de plantes de l'*Speculum* desconeguts a l'àrea castellonenca i al DECat

Estudiem en aquest apartat uns quants noms de plantes desconeguts a les comarques valencianes septentrionals, documentats a l'*Speculum*, però no recollits pel DECat.

3.1. *Diamusc*, probablement sinònim d'*almesc*. No figura al DECat. És paraula que està formada pel prefix *dia-* 'a través de' i de *musc* 'mesc', 'almesc'. En medicina és emprat com a antiespasmòdic; en canvi, l'*Speculum* l'aconsella per al fetge i per al cor, i el *Recetario* afirma que s'empra com a bon remei per a la migranya i en allò que supura de l'oïda, i que el musc s'ha de posar als narius i s'ha de respirar constantment, i d'aquesta manera desapareixerà la migranya" (Blasco Orellana, 43.v9). Aquella forma no és recollida pel DIEC-2 ni tampoc pel DNV. Tots dos diccionaris enregistren *musc*, que ahora reenvien a *mesc*, forma normativa preferida pel DIEC-2 i secundària pel DNV, que reenvia a *almesc*. El DCVB recull *musc*, paraula que prové del persa *mosk*; en llatí medieval *muscus* 'almesc' (< de l'àrab *mask*, *almask*). El *Vocabulari de la llengua catalana medieval* de Lluís Farauo de Saint-Germain l'enregistra:

diamusc: medicament a base de musc.

"E si serà la raysó de la flaqueza del fetge frador, dats-li *diamusc* e empastres calents e ben olents..." (Anònim *Speculum peccatoris*, 42 c).

L'*Speculum al foder* el documenta dues vegades:

E aquells qui han gran sabor de foder usen molta vianda e molt vin, e rapòs, e banys, e bones odors, axí com *diamusch* e sos semblants, que és molt bo al cor e al fetge [4r].

E si serà la raysó de la flaqueza del fetge frador, dats-li *diamusch* e empastres calents e ben olents, axí com d'espinnell e rael de jonsa, almèstiga, e almesch, e àloe, e absencio e sos semblants [8v].

No apareix als corpus CICA ni al CIVAL. Queda recollit al *Lexicon Totius Latinitatis*, documentat al segle V en Sant Jeroni ja amb el significat actual, i reproduït per Gaffiot. El *Mediae Latinitatis Lexicon Minus* afirma que *muscum*, que prové d'una forma *MUSC no documentada, s'aplicava a un perfum, i en una segona accepció fa referència al vi moscat, datat al segle XIII. El DECat afirma que *musc* és una forma procedent del grec i aquest d'un manlleu del persa, com ja hem vist, i afegeix "muscus [...] on potser hi ha confusió amb noms parònims d'altres plantes" (DECat, V: 620, i *vide* tot seguit).

3.2. El *diamusc*, d'altra banda, potser faci referència a unes plantes medicinals anomenades *Erodium moschatum*, *Hibiscus abelmoschus* i/o *abelmoschus moscalus*, i no pas al *musc*, perfum que s'obté del testicle del cérvol mesquer (< sànscrit *muská*). Aquestes plantes s'han fet servir tradicionalment per als trastorns i espasmes digestius, i com a aperitives. En català té diversos noms. A Catalunya s'anomena *almescat*, *almesquer*, *mesquer*, *almesquera*, *herba del mesc*, *agulletes* o *herba del moro*; al País Valencià, *almescat* o *gerani almescat*; i a les Illes

Balears, *agullot*, *agulletes*, *almesquera*, *herba del mesc* o *rellotges*. A la Plana Alta, i concretament a la localitat de Sant Joan de Moró, l'espècie *Erodium malacoides* és anomenada *malva* i s'utilitza com a demulcent en les inflamacions intestinals (Mulet, 171).

3.3. *Diadragant*, derivat de *dragant*, i aquest, del llatí DRAGANTUM, una de les formes del llatí medieval procedents del llatí clàssic *tragacantha* (< gr. τραγάκανθα *tragákantha* definida pel *Lexicon Totius Latinitatis* com “herba in Creta nascens, spinae albae radice, ex qua lacrima manat varios habens in medicina usus” (s.v.). Aquest diccionari enregistra així mateix aquella forma medieval, i hi afirma que és: “vox corrupta ex tragacanthae, τραγάκανθα, significat herbam succo quodam manantem, cujus est aliquis in medicina usus”. En llatí clàssic és documentat sota aquella forma a Aule Corneli Cels³, Plini el Vell⁴ i Scribonius Largus.⁵ Sota les formes medievals *tragantum* o *tracantum* el trobem documentat a Pelagi⁶ i Teodor Priscià.⁷ A l'obra de Priscià, hi apareixen diverses notes a peu de pàgina que glossen alguns mots del text; en concret, la glossa del terme *tragacanthi*, hi diu: “tragacante *V*; dragagantum *g*; tracanti *B*; tracanti *r*.” En el capítol XXII, *De Sanguinis emissione interiorum*, es parla dels problemes de l'efusió de la sang,⁸ i l'editor hi afirma que quan veritablement es presenta a l'estómac: “dabo ad massandum glycyrizae surculum, dabo symfyti radicem, dabo cummi, dabo *tragacanthum*, etc.” I a peu de pàgina hi afegeix les variants formals del nostre mot usades per altri: “tragacantum *V*, dragagantum *b* i dragantum *rB*”, on veiem la forma llatina origen de la variant documentada al text: *diadragant* (*diadragantum*)⁹ < *dragant* (*dragantum*). La variant medieval *diadragantum* és documentada a les següents obres: *Rosa Anglica* (anònima),¹⁰ *Compendium medicinae* de Gilbertus Anglicus¹¹ i *Luminare maius*, amb diverses variants formals.¹² En aquesta darrera obra, també hi apareix el terme en una recepta referida al pit,¹³ *Opus lilium medicinae*,¹⁴

³ “Glutinant vulnus murra, tus, cummi, praecipueque acanthinum; psylleum, *tragacantha*, cardamomon, bulbi, lini semen, nasturcium” (*De Medicina*. Liber Quintus. Praefatio. Caput II).

⁴ “eadem et *tragacanth*<*a*>*m* spinae albae radice, multum praelatam apud Medos aut in Achaia nascenti.” (*Naturalis Historia*. Liber XIII, 36.115), “eadem cum polenta vetustis volneribus prodest, Heraclion quoque siderion, Apollinaris, psyllium, *tragacantha*.” (*ibidem*. Liber XXVI, 87.139)

⁵ “Contunditur *tragacanthum* cum radice” (*De Compositione medicamentorum libellus*, CVIII).

⁶ “Aliud ad vehementiorem tussem vel si male os ei oluerit vel lacrimas decident, potionabis sic: mannae IIII, murrae IIII, turis II, croci I, *tracanthi* I, mellis despumati IIII, hyssopi fascem I: vino albo omnia mixta dabis. donec sannus fiat. aquam sane tepidam praebebis.” (*Veterinaria*. Caput VI. Curae et medicinae ad tusses omnes vel ad vulsos, opopiras Pelagoni, 15).

⁷ “uvae passae uncia I, *tragacanthi* dracma IIII. Et vino et melle potio temperatur et dabitur” (*Euporiston*. Liber II. Logicus, XXXIII, 110.15).

⁸ “Sanguinis efusio licet pro locorum qualitate aliquando salubris existat, attamen generaliter omnes cum horrenda et terribili inspectione visitantur”. (Logicus. XXII. De sanguinis emissionem interiorum).

⁹ *Vide nota 11.*

¹⁰ “diadragantum, gum arabicum” (*Febris sangis [sic] et cetera*, 18), “diadragantum frigidum” (*ibidem*) “diadragantum frigidum & diapeniton” (*ibidem*, 26),

¹¹ “Dyadragantum frigidum” (Liber Quartus, fol. CLXXXIII)

¹² “diadragantum, adraganto, diadraganti, diadragantum, draganti, dragantum, dragacantum, tragagantum, etc.” (*Electuaria ac confectiones. Sectio I*).

¹³ “Rec. Mucillaginis psylln, dragacanti, gummi ar.” (*Unguentorum*, XCII. Pectorale).

¹⁴ “Hic competit vomitus & phlebotomia de saphenis balneetur in aqua ubi sint cupulae, glandium, & quòd fiat ex eis emplastrum & unguentum, valet etiam *diadragantum* frigidum lapis haematitis confricatus in cote cum succo plantaginis donec rubeat, multum valet etiam *diadragantum*” (*Opum lilium medicinae. Tractatus de colore cyanus, de contentis trumbosis, & de cura ulcerum vesica*, caput XXII)

Chirurgia magna (Gui de Chauliac),¹⁵ Pronostica Socratis Basilei,¹⁶ Vidi vini iunioris. De curatione membratim. Libri XI (Guido Guidi),¹⁷ Dictionarium Aelii Antonii Nebrissensis, grammatici, chronographi regi; imo quadruplex ejusdem antiqui dictionarii supplementum,¹⁸ Antidotarium Nicolai (Eene middelnederlandsche verlatting van het [...]).¹⁹ Respecte a la forma *dragantum*, de la qual prové l'anterior, es documenta a: *Flavi Renat Vegeci,²⁰ Chirurgia magna²¹ i Elio Antonio de Nebrija.²²* Encara hem de consignar una altra variant, DRAGAGANTUM, que apareix a *Arnau de Vilanova²³* i a l'anònim *Petit tractat sobre lo regiment en temps d'epidèmia.²⁴* En la traducció catalana del *Llibre d'Albumesar de simples madesines* ("Llibre dels medicaments simples d'Abu-l-Salt") hi apareix una variant encara més estranya, *graguaguant*: "E deu-se reprembra ab un poch de gar graguaguant" (*De medicines simples qui porguan fleuma: coloquintida*, [2.12]). Pel que fa a l'ús terapèutic, l'herba s'usava, segons Dioscòrides, en diverses ocasions:

Tiene una virtud en emplasto semejante a la goma arábica. Es útil para los ojos, la tos, la carraspera de laringe, las afonías; para los catarros, en electuario con miel,

¹⁵ "Per diaspharmaton videtur intelligere Auic. Diacodion (quod est diapapauer) vel *diatragae*, aut diasymphytum" (*Chirurgia magna*. Tractatus Tertius, Doctrina secunda, Capitulum Quintum: De vulneribus thoracis, & partium eius).

Vide Colón (380, nota 4) on l'autor reproduceix la cita llatina i la traducció catalana del fragment llatí. Al terme llatí de l'obra de Gui de Chauliac *diatragae* correspon la catalana *diadragant*.

¹⁶ "diadragantum" (*Spera specierum*)

¹⁷ "siue per electuarium frigidum diadragantum nuncupatum" (*curatio aedematis, liber actauus*).

¹⁸ "Diadragantum, ex dragacantho facta confectio" (D ante I).

¹⁹ "diadragantum a draganto nomen accepit. sanat omne victium pectoris et pulmonis quod fit ex calore maxime ptisicis ethicis pleuriticis peripleumoniacis".

²⁰ "Vulsis glutinare creditur, si draganti uncias duas pridie infundas in calida, foeni quoque Graeci heminam" (*Digesta artis mulomedicinae*. Liber III, LXVI).

²¹ "Eius forma haec est: recipe calcadis drach .j. & quart. *draganthi*, drac. viij & b corticum thuris, unc. .j. & b bezardi, i.galbani, unc. .j. cerae, unc. Viiij, olei tantundem: aceti fortis, lib. .ij. & quart." (*Tractatus tertius, doctrina una, capitulum tertium. De punctura neruorum*), "In quibus sunt necessaria medicamina cum proprietate fortiter deficcantia: ut sunt scoria aeris, & flos aeris adustus, & scoria ferri, glutinum auri, colcotar, *dragantum* cum alumine & gallis: quae prohibent materias currere ad membrum" (*Tractatus IV. De ulcere difficulter curabili ex proprietate nobis occulta.*), "*Draganthum* ustum, & hermodactyli, mista cum albumine oui, detenta sub lingua, est remedium expertum proinfantibus, ut dicit" (*Tractatus sextus. Doctrina secunda. Capitulum secundum. Pars quinta. De ranula & carne sub lingua*), "Et post ista est transeundum ad fortiora sicut est fricatio cum sale ammoniaco, aut flore aeris et dragantho." (*ibidem*).

²² "D. Dragantum, i., alquitará gama" (*Dictionarium medicum*), "B-61. Dragantum, goma dragant" (*ibidem*), "B-61. Dragantum, lo mateix, lege dragantha apud Diosco." (*ibidem*).

²³ "et dosis de succo est de duobus masmutinis usque ad 3 mas., et reprimit ipsum parum de dragaganto". (*Capitulum secundum. De medicis simplicibus purgantibus flegma*, 2.12),

"Dragagantum est frigidum et siccum en secundo. Mollificat pulmonem et aufert eius grossiciem, et valet tussi et valet raucedini eius voces" (*Capitulum 12. De medicinis simplicibus valentibus passionibus cordis et passionibus hanelitus; et sunt quedam calide et quedam frigide*, 12.96),

"Et quando accipiuntur de eis in sero et mane grana aliqua mixta cum preparamento suo, sicut mastice, dragaganto, et bdellio, laxat ventrem et non destruit cibum" (*Capitulum 15. De medicinis simplicibus qui valent passionibus stomachi; et sunt duobus modis, frigide et calide*, 15.1),

"Dragagantum est frigidum et siccum en secundo. Quando bibitur eius decoccio, valet dolori renum qui provenit ex caliditate" (*Capitulum 17. De medicinis simplicibus que valent passionibus renum; et sunt duobus modis, scilicet calide et frigide*, 17.17).

²⁴ "Recipe confectio rosarum borraginis e de buglossa e ascorsa de ponsem candida ab sucra ana uncias semis, pulvis to diadragant frigidi".

del que se va sacando jugo colocándolo bajo la lengua. También se bebe, una vez remojada en vino dulce en cantidad de 1 dracma , para el dolor de riñones y punzadas de vejiga, mezclando cuerno de ciervo, quemado y lavado, o un poco de alumbre partido. (Dioscórides Interactivo, s.v.).

El nostre manuscrit l'inclou en una recepta que el fa servir per a augmentar el desig sexual, i hi apareix dues vegades:

Altra medicina fort bona per açò: prin ciurons blancs grossos e mit-los a rremullar, e prin uruga e lexa secar los ciurons, e mol-ho tot ab atretant d'alfenique, ço és *diadragant*, e prin d'açò abans de mengar e al vespre, tant com ·Ī· nou; e après beu del bon vi [10v].

Medicina qui multiplica molt lo foder: prin sement d'espàrechs, e de satirions, e gingebre, de cascun ·v· dracmes; e llavor d'alfanega ·iiij· dracmes; sements de naps, e de ràvens, e de uruga, e de ortigues de cascun ·ij· dracmes; castor, ·iiij· dracmes; *diadragant*, ·ij· unces, e justa-ho tot, e ho pasta e prin-ne en dejú ·v· dracmes. [10r].

El *Recetario* afirma que s'ha d'emprar per a la rojura de la cara [gota serena, amourosi], (Blasco Orellana, 9v.15).

En català, el mot es documenta sota diverses variants en altres obres:

- a) *diadragant*. *Llibre de Menescalia o tractat de les mules*, Barcelona, 1523, Manuel Dieç; *Flos de les Medicines*, text del segle XV; doc. de 1569 de Palma (*apud* DCVB, *Diccionari Aguiló*, s.v.); *Compte d'un especier de Cervera*; *Receptari de micer Johan*, text del segle XV; *Receptari de la Universitat de València*; *Macer: llibre de les herbes i les seues virtuts* (*apud* *Vocabulari Faraudo* de Saint Germain *on line*); *Lo cavall*, segle XV (*apud* CICA).
- b) *dragant*. Doc. de 1409 a l'Arxiu del Patriarca de València; doc. de 1550 aparegut a l'Almanac Balear de 1876; *Tarifa dels preus de les teles, y altres sorts de robes, y mercaderies, que entren en lo principat de Catalunya, y Comtats de Rosselló, y Cerdanya: conforme la qual han de pagar los drets del General, los qui les metrá y no tindrán lo ver cost, adverant primer ab jurament, que no tenen lo dit cost de dites mercaderies*, Barcelona, Trienni 1704 (*apud* DCVB); *Llibre de les medicines particulars* d'Ibn Wàfid (*apud* *Vocabulari* de Faraudo de Saint Germain); *Cànon d'Avicena*, segle XV (*apud* CICA).
- c) *dragagant*. *Alcoatí*, segle XIV (*apud* *Vocabulari* de Faraudo de Saint Germain); *Cànon d'Avicena*, segle XV (*apud* CICA).

La paraula encara estava en ús almenys al segle XIX, puix que apareix a la revista *La Pagesia*, any 8, num. 178 (1 d'abril de 1895). Modernament, la nostra normativa usa la forma culta *tragacant* (*vide* DIEC-2, s.v.). Aquesta forma era enregistrada ja per Labèrnia amb dues entrades: el nostre *tragacant* i el femení *tragacanta*, que serveix a Labèrnia per a definir el mot. És recollida abastament pel *Vocabulari* de Faraudo.²⁵

²⁵ “Prin sucre e atretant de goma e de *diadragant*, e fe n polvora que sien aytant com lo terç de una ampolleta.”

La forma normativa és, però, en català *tragacant*; en espanyol, galleg i portuguès, *tragacanto*; en francès, romanès i italià, *adragante*. El DECat enregistra *dragant* i l'envia a *tragacant* però aquesta forma no apareix enlloc.

Els resultats romànics són:²⁶

- *Adragant* (francès). Documentat a la segona meitat del segle XVI: *gomme adragant* “gomme qui découle d’arbustes du genre des astragales” (Paré, éd. Malgaigne, XX bis, 17 ds Littré: “gomme adragant dissoute avec un blanc d’œuf); segona meitat del segle XVI: *adragant* “idem” (Du Bartas, *Sem.* 5 ds DG). Prové de *dragant* “gomme adragante” (dep. 1458, Greban, *Myst. pass.*, éd. G. Paris, 12267 ds GDF.), *gomme dragant* “idem” (dep. 1562, Du Pinet), amb probable influència de la síl·laba inicial de *diadragum*, *dyagragant* “poudre médicinale à base de gomme adragante” (dep. 1208, Guiot de Provins, *Bible*, éd. Wolfart, 2620 ds GDF.). *Dragant* prové del llatí *dragantum* (Chiron, Caelius Aurelianus ds ANDRÉ 1956 s.v. *tragacanthum*) al costat de *tracantum* (Celse, *ibid.*), formes sincopades de *tragacantum* “suc del tragacante: goma adragante” (dep. Celse ds FORC. t. 1 s.v.) *dragacantum* (Caelius Aurelianus ds André, *op. cit.*), dér. de *tragacantha* «astragale à gomme», bot. (dep. Pline, *ibid.*); cf. aussi forme syncopée *tracanta* (Celse, *ibid.*); lat. *tragacanta* empr. au gr. τ ρ α γ α κ α ν θ α, « litt. épine de bouc; astragale». De la forme. lat. pleine *tragacanthum*, *dragacantum*, les formes fr. de type *dragagant* (dep. 1363, G. DE CHAULIAC, *Chirurg.* ds *Fr. Mod.*, 1965, p. 201), *tragacante* (dep. 1555, Barth, Aneau ds GDF.), parallèles au type *dragant* (cf. cat. *tragacant/dragant, adragant*). A. fr. *diadragum*, formé du gr. δ ι α du lat. *dragantum* (prob. par l’interm. D’un lat. médiév. méd.); à remarquer le parallèle *dragant-diadragum/tragacant-diatragacant*. (vide CRTL).

Receptari de la Universitat de València MS. n. 216, f. xx, a. Bib. Univ. València.

“Despuys umpli la d aygua e bulla tant entro que sia espessa; aço feyt posa en la bustia [...] Item si u vol fer cruu posa la polvora en unes tovalles al sol, mas les polvores del *diadragant* sien cernudes.”

Receptari de la Universitat de València MS. n. 216, f. xx, b. Bib. Univ. València.

Preparació farmacèutica a base de goma dragant.

“Item, a .II. de juliol per .I. onza diadragant ffret, per lo dit [...] ll .Is. VI”

Compte d’un especier de Cervera Arx. hist. Cervera. Fons notarial: plec juheus n. 24

“[...] e mit hi mitga onça de *diadragant* mollt e estigua en remulla tres dias tro que sia be dissolt e apres fes lo be bollir...”

Micer Johan *Receptari de Micer Johan III*

“Per fer *diadragant*: Prin sucre e atretant de goma e de *diadragant* e fe n polvora que sien aytant com lo terç de una ampolleta. Despuys umpli la d aygua e bulla tant entro que sia espessa; aço feyt posa en la bustia, e a la nuyt prin ne una cullerada...”

Receptari de la Universitat de València MS. n. 216, f. xx, a. Bib. Univ. València

“Regalicia destempra la tos secha e lo mal dels renyons e de la gola e dells pits, ab que sia mesclada ab *diadragant* e ab los pinyons del pi, e ab goma arabica e ab del sucre.”

Macer: llibre de les herbes i les seues virtuts 104; MS. n. 216, f. lxij, b. Bib. Univ. València

“[...] e mit hi mitga onça de *diadragant* mollt e estigua en remulla tres dias tro que sia be dissolt [...]”

Micer Johan *Receptari de Micer Johan III*

“Prin lo *diadragant* e la camffora, e lo aloe, e destempra o ab aygua que sia clara, e despulls [...] jaent en sobines posa o en los uylls e sanaras.”

Receptari de la Universitat de València MS. n. 216, f. viij, c. Bib. Univ. València.

²⁶El REW no l’enregistra.

- *Adragante* (italià). Apareix documentat en 1310 als *Testi fiorentini del Dugento e dei primi del Trecento* (Cortelazzo-Zolli, I: 21).
- *Tragacanto* (espanyol). Amb les variants *adragante* i *adraganto* (DECat, III: 532), la primera documentació és de 1496 a l'*Inventario de bienes*, que apareix al glosario d'Oliete. A la traducció d'Albuchasis de Rodríguez de Tudela (1516), hi apareix la següent cita: “[...] y si mezclares con ello algun poco de goma arabiga o *dragagante* [...]” (vide NDHE).
- *Tragacanto* (portuguès) per via culta i *adraganto* per via popular o patrimonial. La primera documentació del mot, segons Machado, és de l'any 1871, i el lexicògraf portuguès es demana si podria tractar-se d'un manlleu del francès *adragante* (DELP, I: 116).

3.4. *Espinell* no figura al DECat. Està documentat en dos escrits del segle XIV, en l'*Speculum* i a l'obra *De temprança per la obra* de Guillem Salvà.²⁷

E si per ventura a la minva del foder serà per flaquesa del fetge esforsats-lo ab les coses qui són bones al fetge. E si serà la raysó de la flaquesa del fetge frador, dats-li diamusch e empastres calents e ben olents, axí com d'*espinell* e rael de jonsa, almàstiga, e almesch, e àloe, e *absèncio* e sos semblants [8v]

[...] he si serà la rahó per via de la flaquesa del fetge per frador, dats-li de mosquet empastres calents e bé olents, axí com *cospinel* he rael de jonsa, almastigat, he almesch, àloe he *absèncio* he sos semblants [...].

Tot i que en aquest darrer cas apareix sota la variant *cospinel* (crespinell?). Potser es tracti del *sedum acre* o del *sedum anglicum*, o també del *sedi tertium genus*, plantes de fort sabor amargant, adequades per al fetge i, per tant, seriem davant una variant gràfica de *crespinell*. El primer és conegut a les comarques valencianes septentrionals i usat com a remei casolà com a protector del fetge i protector gàstric; rep diversos noms populars: *crespinell groc* (El Forcall, Ports de Morella), *crespinell* (Els Ivarsos, Castelló de la Plana i Tales, la Plana), *crespinell*, *raim de moro*, *raim de rabosa* (Xodos, l'Alcalatén) (Mulet, 1991: 417-418). En espanyol, hi ha el terme *espinel* 'especie de palangre con los ramales más cortos y el cordel más grueso', que, segons el *Diccionario de la Academia*, procedeix de la forma catalana *espinell*, mat. sign. Coromines afirma que en català tal paraula és desconeguda, a continuació en proposa un origen francès o occità (DCELC, II: 394).²⁸

3.5. *Satyrians*, plural de *satyrió* o *satirió*. Procedent del grec σατύριον, passà al llatí *satyrion*. Segons la medicina antiga era una mena d'orquídia de la qual s'extreia una substància anomenada *salep* usada en la medicina tradicional. Tanmateix, darrerament aquesta procedència s'ha revelat falsa, puix que el *satyrion* romà és en realitat una varietat de tulipa (Font Quer, 417-418). El terme *satyrion* apareix al *Liber de coitu* amb la següent cita:

²⁷ Cfr. *Vocabulari* de L. Faraudo de Saint Germain, IEC, en línia.

²⁸ “como el *espinel* se emplea en el Atlántico y Cantábrico, según *Aut.*, es más probable que sea de origen francés u occitano (comp. fr. ant. *espinel* 'lugar lleno de espinas', en God.)”. La primera documentació del mot amb aquest sentit és de 1732 en *Autoridades*.

Satyrium calidum et siccum in tertio gradu. De quo duo exagia potata cum vino libidinem augmentant et coitus desiderium corroborant (II: 3, 7).

El *Dictionnaire de botanique et pharmaceutique* afirma: “Entre un grand nombre d’espèces de cette plante, qui sont communes dans les prés et dans les bois humides, on choisit ordinairement les précédents, ou celles qui ont les racines les plus charnues; on en fait une conserve estimée pour augmenter la semence, et pour fortifier les parties de la génération; on les fait aussi sécher, et on en donne une demi-drachme en poudre dans un verre de bon vin. Cette plante est une de celles dont on a conjecturé les propriétés sur la figure extérieure de leurs parties; et parce que la racine de cette plante ressemble aux testicules, on a joué qu’elle pourroit être utile à la génération. Elle a donné le nom à l’electuaire de *satyrion*, qu’on donne à une drachme pour réveiller les esprits, et rétablir les forces épuisées; mais les ingrédients âcres, comme la semence de roquette, le poivre, le gingembre, les aromates spiritueux et volatils, comme les huiles de canelle et de girofle, le musc, l’ambre gris, et les autres drogues de cette nature, qui forment cette composition, en font plutôt la vertu, que les racines de la plante dont il s’agit” (II: 657). El *Diccionari de Littré* el defineix així: “Plante de la famille des orchis qui exhale une odeur de bouc fort désagréable, et dont les racines tuberculeuses ont de la ressemblance avec un scrotum, *satyrium hircinum*, L”. El DCVB el registra sota la forma *satirion*: “Nom d’algunes orquídies de les quals s’extreu el salep; cast. *satirión*” (DCVB, s.v.). No és registrat pel DIEC-2 ni pels repertoris lexicogràfics de base de dades deL CICA i del CTILC. És inclòs aL DRAE: “*satirión*. (del lat. *satirion*, y éste del gr. σατύριον). 1. m. Planta herbácea, vivaz, de la familia de las Orquidáceas, con tallo de tres a cuatro decímetros de altura; dos o tres hojas radicales, anchas, ovales y obtusas, y otras tantas sobre el tallo, más pequeñas y envainadoras; flores de forma extraña, blancas, olorosas y en espiga laxa, y raíces con dos tubérculos parejos y aovados, de que puede sacarse salep. Es común en España”. No l’enregistra el *Diccionario panhispánico de dudas*. El *Nuevo Diccionario Histórico del Español* (NDHE) conté 66 fitxes d’aquest terme, que ocupen un període cronològic que abraça des del segle XV al XX.

És documentat en llatí clàssic a *Cató el Vell*,²⁹ *Gai Petroni Àrbitre*,³⁰ i val a dir, com podem comprovar en els textos de Petroni i de Cató, que el terme tenia diverses variants gràfiques, com ara *satarion*, *satereon*, *saturio*, *saturion*, *sentorion* i *seterion* (cfr. *Vocabulari de Faraudo de Saint-Germain*). També apareix a Plini el Vell.³¹

²⁹ “rutabulum, corbulas amerinas II, quala *sataria* VII, alueos XL, palas ligneas” (de Agri Cultura, XI).

³⁰ “adeo ubique omnes mihi videbantur *satureum* bibisse iunctis viribus molestum contempsimus” (*Satyricon*, VIII).

³¹ “Concitatricem vim habet et *satyrion*, duo eius genera: longioribus foliis quam oleae, caule IIII digitorum, flore purpureo, radice gemina ad formam hominis testium, alternis annis intumescente ac residente. altera *satyrios* orchis cognominatur et femina esse credita est. distinguitur internodiis et ramosiore frutice, radice fascini. nascitur fere iuxta mare. haec tumores et vitia partium earum cum polenta inlita sedat vel per se trita. superioris radix in lacte ovis colonicae data nervos intendit, eadem ex aqua remittit.” (*Naturalis Historia*, LXIII, 96),

“Graeci *satyrion* foliis lillii rubris, minoribus et III non amplius e terra exeuntibus tradunt, caule levi, cubitali, nudo, radice gemina, cuius inferior pars et maior mares gignat, superior ac minor feminas. et lad genus *satyrii* erythraicon appellant, semine viticis maiore, levi, duro, radicis cortice rufo; intus album includi sapore subdulce, fere in montuosis inveniri.” (*Naturalis Historia*, LXIII, 97),

El llatí medieval el documenta a bastament, per exemple a Arnau de Vilanova³² i Ioannis Iacobi Manlii de Bosco Alexandri.³³ Aquest fragment de l'obra documenta la variant formada amb el prefix grec *dia-*,³⁴ que també es documenta en la forma *diadragant* (*vide* més endavant) i a més formes. El terme apareix quatre vegades al manuscrit de l'*Speculum al foder*:

E si mesclarets ab elles coses calentes e pertanyents per fer axir la ventositat, serà millor, axí com gíngebre e pebre lonch, e satirions, e sement de pastanagues e son semblant, e origano. [9r].

De les medicines, són: la sement/ de les ortigues e l'anís, e el gíngebre, e els satirions, [...] [9v].

Medicina qui multiplica molt lo foder: prin sement d'espàrechs, e de satirions, [...] [10r].

Altra medicina molt bona per açò matex: prin satirions, [...] [10v].

El *Recetario* també recull totes dues formes: *satirión* i *diasatirión*, com a remei per a concebre la dona en el primer cas, i com a remei en l'augment de l'esperma i del desig del coit, en el segon (Blasco Orellana, f.22.5,³⁵ f. 14v6).

En català medieval el trobem a l'obra intitulada *Tresor de Pobres*, citat per Faraudo de Saint-Germain i pel DCVB. El DECat de Coromines enregistra *satirió* com a derivat de *sàtir*, però aquell no és explicat. És enregistrat també per Arnau de Vilanova en la seva traducció del *Llibre d'Albumesar de simples medicines*:

“venerem, etiam si omnino manu teneatur radix, stimulari, adeo si bibatur in vino austero;” (*Naturalis Historia*, LXIII, 98),

“in totum quidem Graeci, cum concitationem hanc volunt significare, *satyrion* appellant, sic et crataegin cognominantes et thelygonon et arrhenogonon, quarum semen testibus simile est.” (*Naturalis Historia*, LXIII, 99).

³² “*Satyrion* est calidus et siccus in primo gradu. Valet eius potacio torcionibus et spasmis nervorum et epilencie.” (8.29),

“Res que sunt appropriate in crescendo sperma sunt iste: Eruca. Bulbus. Testiculus vulpis. Zinziber. Stinci. Consolida. Semen sparagi. Napa. Ficus recens. Nasturcium aquaticum. Piper longum. Fistici. Avellane. Urtice. Carvi agreste. Semen apii. Semen raphani. Zedoarium. Fenugrecum. Semen lini. Cicera. Fabe. Faseoli. Nuces Amigdale. Pinee. Lingua passeris. Cepe. *Satyrion*. Been album et rubeum. Ova gallinarum, perdicum et avium similiu.” (20.14).

³³ “Testiculorum vulpis, id est *satyrion*. R. *Satyrionum* qui abscindunt patre suo, lib.i. & terantur, & coquant com lacte ouino dulci in quantitate sufficienti, super prunes [...]” (*Luminaris Maioris*, VIII),

“commen. Manlii. Mesue habet confectionem testiculorum vulpis, & dicit quae est *satyrion*: inferins vero habet unam aliam descriptionem: et haec dicit quae est *diasatyrion*” (*ibidem*),

“*satyrion*.i. testiculi vulpis qui abscindunt a patre suo .f. haec radix dicta testiculus vulpis. Dixerunt quidam sapientes, si vir comederit partem maiorem eius, generat masculos: & si minorem comedit, generat foemina: quod experimentum reperint apud Nico. Floren. in lib. 6 in cap. de stirlitate, ubi sic ait, ex autoritate Rab. Dicens: cum volueris generare masculus, R. duos testiculos apriassos R. comede” (*ibidem*),

“Testiculum vulpis, hoc est *diasatyrion*” (*ibidem*).

³⁴ Amb el prefix d'origen grec *dia-* ‘a través de’ (DIEC, s.v.).

³⁵ “amb salsa de l'arrel de satirió i gíngebre i girolfé en vinagre”.

Satarió. – [S]atarió és calt e sech en lo primer grau. Val lo seu abeuratge a les torcions e a spasme de nirvis e a pilèncie. (8.29),

Medecines qui són apropiades a créxer esperma, e són aquestes: [U]rtigues, gíngebra, bulbus, stitgi, consolda, sement de espàrech, mostalla, figues, morritort aquàterich, .f., cresó, pebre lonch, carvi agresti, sement de rave, sement d’api, sement de li, senigrech, ciurons, faves, fesols, nous, amenles, festuchs, avelanes, pinyons, lingua pasaris, cebes, çatarions, benal [e benrú], zaduari, ous de galines e de pardius e d’altres. (8.29).

Els botànics li confereixen poders afrodisíacs (per exemple, Dioscòrides), i segons la cita de Plini el Vell ja hem vist que, si l’home en menja els més grans, tindran un fill, i si la dona menja dels petits, serà nena, i segons Dioscòrides:

Se cuenta además que las mujeres de Tesalia beben el renuevo tierno con leche de cabra para provocar deseo sexual, mientras que el seco sirve para la contención y disminución del deseo sexual. Si uno bebe de uno se anulan los efectos del otro. (*vide* DioscòridesInteractivo).

I en època més moderna:

La infusión de las flores recientes fue reputada antiguamente como antiespasmódica. Con el nombre de *satyrion*, los antiguos comprendían diversas especies de orchis y otras plantas, y también todas las sustancias que creían tener en grado eminente la propiedad afrodisíaca. (*Diccionario de ciencias médicas*, s.v.).

Els resultats romànics són:³⁶

- *Satyrion* (francès). Segons el *Dictionnaire du Moyen Français* (1330-1500) és una “Plante qui exhale une odeur de bouc”, “*Satyrion* est une herbe qui est autrement appelée [...] serapias, et orcis” (*Grant herb. C.*, c.1450, 158) (CRTL, s.v).
- *Satiriao* (portuguès). Segons Machado, ‘designação de diversas plantas orquídeas’, i el documenta al segle XVII (V: 164).
- *Satirione* (italià). ‘Fungo velenoso con gambo bianco e cappello con alveoli grigio-olivasti viscosi e puzzolemti’, documentat en 1320 (Cortelazzo-Zolli, V: 1131).
- *Satirión* (espanyol). La primera documentació en aquesta llengua és de 1490, *Vocabulario*, Alonso Fernández de Palencia (NDHE). El DCECH el documenta a Nebrija (X: 175).

³⁶El mot no és enregistrat pel REW. Per al terme *satirio*, *vide* encara Gimeno Betí, 2014: 357-360.

Obres citades

- DCVB = A. M. Alcover i Sureda & F. de B. Moll. *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1930-1962.
- Blasco Orellana, M. *Recetario médico hebraicocatalán del siglo XIV. (Descripción, traducción y estudio)*. Barcelona: Trialba, 2015.
- Centre de Ressources Textuelles et Lexicales. www.cnrtl.fr
- DCECH = J. Corominas i J.A. Pascual. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Editorial Gredos, 1980-1991. 6 vol.
- DECat = J. Coromines. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes i La Caixa, 1980-1991. 9 vol.
- CICA = *Corpus Informatitzat del Català Antic*. Dirigit per J. Torruella amb la col·laboració de M. Pérez Saldanya i J. Martines. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- CIVAL = *Corpus Informatitzat Valencià*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua. En línia.
- CTILC = *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Cortelazzo, M. & P. Zolli. *Dizionario etimologico della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli editore, 1979.
- DIEC2 = Institut d'Estudis Catalans. *Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona/Palma/València: Enciclopèdia Catalana/Edicions 62/Edicions 3i4/Editorial Moll/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.
- DGLV = Real Academia de Cultura Valenciana. *Diccionari General de la Llengua Valenciana*. València: Real Academia de Cultura Valenciana.
- DNV = Acadèmia Valenciana de la Llengua. *Diccionari Normatiu Valencià*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2015.
- Diccionario de ciencias médicas, por una sociedad de los más célebres profesores de Europa, traducida al castellano por varios facultativos de esta Corte*. Madrid: imprenta de Don Mateo Repullés, 1826. Vol. XXXIII, RET-SAL.
- Dictionnaire du Moyen Français (1330-1500)*. Nancy: Université de Lorraine. <www.atilf.fr/dmf>
- Dioscórides interactivo*. Salamanca: Universidad de Salamanca. En línia: <www.disocorides.usal.es>
- DRAE = Real Academia Española. *Diccionario de la lengua española*. Madrid: Espasa, 2001 [22a ed.].
- Littré, P.-É. *Dictionnaire de la langue française*, 1863–1873 [1a ed.] i 1873-1877 [2a ed. revisada i ampliada]. 7 vols.
- DELPE = J. P. Machado. *Dicionário etimológico da língua portuguesa com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos dos vocábulos estudados*. Lisboa: Livros Horizonte, 1953-1959. 5 vol.
- Moll, F. de B. “Sorpreses i problemes d’un filòleg davant la medicina medieval.” En *Textos i Estudis Medievals*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982. 321-334.
- Mulet Pascual, L. *Estudio etnobotánico de la provincia de Castellón*. Castelló: Diputació de Castelló, 1991.
- FloraCatalana.net. La flora del nostre entorn*. <www.floracatalana.net>

- Font Quer, P. *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*. Barcelona: Editorial Labor, 1979.
- Gaffiot, F. *Dictionnaire latin-français*. Paris: Hachette, 1934.
- Gimeno Betí, Ll. “El lèxic mèdic català durant la Baixa Edat Mitjana: entre la terminologia popular i la culta. Materials per al seu estudi. El cas de l’*Speculum al foder*.” *Estudis Romànics* 36 (2014): 343-372.
- Folchi Guillem, R. dir. *Història natural dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1984-1992. 16 vols.
- Niermeyer, J. F. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden: E. J. Brill, 1976.
- Real Academia Española. *Diccionario panhispánico de dudas*. Madrid: RAE, 2005.
- NDHE = Real Academia Española. *Nuevo Diccionario Histórico del Español*. Madrid: Real Academia Española. <www.rae.es>.
- Virgili [=Publius Vergilius Maro]. *Georgicon* [= *Geòrgiques*]. Versió de M. Dolç. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1963.
- Faraudo = G. Colón Domènech dir. *Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans. <www.iec.cat>